

ISSN 0352-5007 | UDC 821.16+811.16(05)

ЗБОРНИК

МАТИЦЕ СРПСКЕ
ЗА СЛАВИСТИКУ

78

НОВИ САД • 2010

Стана Ристић
Институт за српски језик САНУ
Београд

ТЕОРИЈА ИНТЕГРАЛНОГ ОПИСА И СИСТЕМСКА ЛЕКСИКОГРАФИЈА Ј. Д. АПРЕСЈАНА

У раду је дат преглед општих карактеристика теорије интегралног описа и системске лексикографије, представљен у делима Ј. Д. Апресјана, и истакнут значајан допринос овог водећег руског лингвисте унапређењу науке о језику, и то како на општем, теоријском плану тако и на плану примењене лингвистике, нарочито у областима лексикографије, учења језика и превођења.

Кључне речи: теорија интегралног описа језика, системска лексикографија, семантички метајезик, лексикографски тип, лексикографски портрет, језичка слика света

Уводни део

1.0. У раду су представљене основне поставке теорије интегралног описа језика и системске лексикографије, која је свој конзистентни и целовити смисао добила у лингвистичким делима Ј. Д. Апресјана. Имамо у виду три монографска дела (Апресјан 1995, 1995а и 2006), чији су потпуни подаци наведени у литератури.

1.1. Ј. Д. Апресјан, један од водећих руских лингвистичких теоретичара и представника Московске семантичке школе, концепцију своје семантичке теорије изнео је још 1974. год. у књизи *Лексичка семантика (Лексическая семантика)* чије је основне принципе проверавао и развијао у свом даљем практичном и теоријском раду до садашњег времена. Рад се одвијао у фрагментима и серијама по ауторовом избору, што је објављено као монографија под насловом *Интегрални опис језика и системска лексикографија* (Апресјан 1995а). Тако је, уз друго издање монографије *Лексичка семантика* (Апресјан 1995), у два импозантна тома наведених наслова, као и у делу монографије групе аутора (Апресјан 2006), поред осталог, представљена теорија интегралног описа језика чија је примењивост у практичном лексикографском раду разрађена у виду теорије системске лексикографије.

1.2. Ј. Д. Апресјан валидност својих теоријских начела заснива и/или проверава у лексикографској пракси. Као практичар лексико-

граф и аутор низа речника, од универзалног дескриптивно-комбинаторног, преко синонимских (једнојезичних и двојезичних) све до речника рекција и спојивости, он описом лексема проверава и потврђује исправност интегралних принципа и системске лексикографије, као основних постулата свог теоријског опредељења. Иако се наведени речници принципијелно разликују, првенствено по својој основној намени, у свима њима присутни су заједнички, општи параметри релевантни за структурирање речничког чланка. Дескриптивно-комбинаторни речник је намењен лингвистичким истраживањима и препарирању информација за машинску обраду података, па стога поседује свој специфичан формализован, вештачки метајезик, док је енглеско-руски синонимски речник, на пример, оријентисан на ширу популацију корисника, па је речнички чланак у њему реализован семантичким метајезиком природног језика.

Главне претпоставке за настајанак теорије интегралног описа

1.3.0. Концепција теорије лексичке семантике Ј. Д. Апрејана стварана је под утицајем савремених теоријских токова (трансформационе теорије и њених допуњаваних семантичких варијаната, теорија антрополошке оријентације: психо-, социо-, етнолингвистике, лингвокултурологије, когнитивне лингвистике), као и под утицајем рада на машинском превођењу у Информационом институту Министарства за електротехничка истраживања. Ту се почетком 70-их година 20. века Апрејан нашао са другим истакнутим лингвистима (И. М. Богуславским, А. К. Жолковским, Л. Н. Јорданском и др.)

1.3.1. У савременој русистици синтаксичке јединице проучавају се са становишта формалне, комуникативне и смисаоне организације садржаја. У традиционални, формални синтаксички опис смисао се укључује само оним својим елементима који су непосредно везани за форму, тј. оним значењима по којима се разликују синтаксичке конструкције настале од лексички сродних речи разних граматичких категорија (*Он болеет; Он болен; Ему больно*) или пак различитих облика исте речи (*Он работает; Ему работать*).

1.3.2. Оријентација на семантичку организацију синтаксе реченице непосредно је проистекла из развоја учења о значењу језичких јединица. Наиме, за савремену семасиологију карактеристично је утврђивање заједничких обележја значења речи и значења реченице, из чега се развијао глобални приступ значењу. Он подразумева јединство граматичког и лексичког плана, али са принципијелно различитим типовима значења који коегзистирају у садржају језичких јединица. Тако је у руској лингвистици у теоријском смислу дошло до приближавања лексичке семантике (као гране лексикологије) и синтаксичке семантике.

1.3.3. Приближавање лексикологије и синтаксе омогућила је и теоријска поставка по којој у једном од својих аспеката реченица, аналогно речи, представља номинациону јединицу. У синтаксичкој семантици реченица се разматра као ознака догађаја, чији су учесници — *активанти* обухваћени радњом, па се реченица одређује као сложен целовит знак који се непосредно односи на догађај, ситуацију, за разлику од речи, која се као јединични знак односи на догађај, ситуацију посредно, тек када се укључи у реченицу.

1.3.4. У оваквом приступу семантици реченице као денотат реченице узима се догађај, ситуација — фрагмент стварности и њен семантички модел — *пропозиција*. Садржај реченице схвата се као структура, *систем са релацијама*, чији је центар *предикат* који отвара и одређује места предметима, учесницима — актантама, детерминшући њихов карактер и број. Значења реченице изучава се као комплекс компонената различитих по својој природи: објективних, које одражавају стварност и представљају *диктум реченице* и субјективних, које одражавају однос мислећег субјекта према стварности и које представљају *модус реченице*.

*Општи принципи теорије интегралног описа
и системске лексикографије*

2.0. У кратком осврту на главне токове у развоју лексичке и синтаксичке семантике у савременој руској лингвистици представили смо основне претпоставке настајања теорије интегралног описа језика и њених основних принципа. Основни су принципи теорије интегралног описа: 1) интегрални лингвистички опис 2) принцип лексикографског портретисања, 3) принцип системске организације лексике остварене у лексикографском типу и 4) принцип реконструкције наивне, језичке слике света на материјалу лексике и граматике. Поред њих истичу се и следећи важни појмови: појам системске организације смисла („системообразующего смысла“), представљање семантичког метајезика као упрошћеног и стандардизованог подјезика језика који се описује, а којим се дефинишу значења свих језичких јединица, појам лексеме и њеног интегралног лексикографског представљања, појам лексикографског типа и представљање лексике као класификационог и операционог система (исп. и АПРЕСЯН 2006: 33—34). У даљем излагању биће представљени наведени принципи и појмови.

2.1. Интегрални опис Ј. Д. АПРЕСЈАНА подразумева такав опис у коме су речник и граматика сагласни једни с другима по типовима лингвистичких информација које су у њима дате и по начинима њиховог записивања. У вези са повезивањем речника и граматике, досадашње лингвистичко искуство је показало да граматичка правила

захтевају обраду прозодијских, морфолошких, семантичких, прагматичких, комуникативних и синтаксичких (спојивостних) особина лексеме (АПРЕСЈАН 1995а: 135). Тако нпр. семантичка компонента „стативност” код неких глагола, односно „фасадност” код неких именица, карактерише лексему у свим случајевима њене употребе, док прагматичке компоненте карактеришу одређене лексеме само у неким случајевима употребе (нав. дело: 147—148).¹ У интегралном опису лексемама се на директан начин приписују сва својства која су важна за граматичка правила, а граматичка правила узимају у обзир све видове понашања лексеме. Такво системско усаглашавање у лексикографском опису чини основу системске лексикографије („системна лексикографија”).

2.2.1. Принцип интегралности лингвистичког описа, по Апреcјану, био је запажен већ код Л. В. Шчербе (1931), али само као идеална претпоставка, без иједног примера интегралног описа. Први такав покушај у руској лексикографији остварен је у дескриптивном речнику руског језика Д. Н. Ушакова, али само на плану морфологије и лексике.

2.2.2. 70-тих година 20. века И. А. Мељчук и његови ученици осмишљавају модел „Смисао ↔ Текст” и разрађују могућност интегралног описа на синтаксичком плану. Наиме, први формални модел синтаксе добијен је аутоматски синтаксичком анализом и синтезом текстова који су у непосредној вези са одговарајућом лексикографском информацијом. То се десило када је модел „Смисао ↔ Текст” реализован у великој мери на рачунару. Компјутерска реализација модела заснивала се на аутоматским комбинаторним речницима енглеског и руског језика, са потпуним моделима морфологије, са формалним моделима синтаксе који су покривали много шири круг конструкција него што је описивала академијина граматика руског језика.

2.2.3. Тек касније, када су те граматике и речници почели реално функционисати на рачунарима и били много пута кориговани на основу резултата у експериментима на великим количинама текстова, показало се какав огроман број граматичких и лексикографских условљености проистиче из принципа интегралности. Такве информације није могуће добити никаквим умним радом. У дескриптивно-комбинаторном речнику давале су информације о рекцијским својствима речи (нешто детаљније него у обичним речницима) и о њиховим синтаксичким карактеристикама, односно о својствима ’живо/неживо’ за именске речи, о предикативности придева и прилога, о карактеристичним променама именских речи у контексту негације глагола, о примарној употреби предлога и др. (исп. АПРЕСЈАН 2006: 41—42).

¹ Показано на ограниченим условима реализације перформативности код глагола (АПРЕСЈАН 1995а: 147—148).

2.3.1. Принципи интегралности са свим типовима информација укључујући и семантичку (са правилима узајамног деловања значења у тексту), прагматичку, комуникативну и прозодијску, обухватају две главне компоненте лингвистичког описа, а то су речник и граматика. По њима граматика и речник морају бити усаглашени међу собом како по месту информација које се у њима дају тако и по формалном начину њиховог записивања. Информације морају бити довољне за правилну употребу сваке јединице и за њено правилно разумевање.

2.3.2. У том смислу, како истиче Апресян, граматичар је дужан да при формулисању неког правила има у виду множину лексема и лексема које се њима потчињавају, ако дана форма њиховог понашања није забележена непосредно у њиховом речничком чланку — принцип подешавања, односно прилагођавања („настройка”) граматике речнику. У многим случајевима то подразумева да се у правила укључе и информације о појединачним лексемама.

2.3.3. Лексикограф је, по Апресяну, дужан да описујући одређену лексему ради на целокупном мноштву лингвистичких правила и да свакој лексеми припише сва својства која могу послужити за установљење новог правила (принцип надградње речника на граматику). Тако се поступа и у случајевима када је неко правило својствено једној лексеми или мањој групи лексема (2006: 42—43).

Семантички језик (метајезик)

3.0. По Московској семантичкој школи, лексема се дефинише као реч у једном од реализованих значења, и као таква она има своју ознаку, означено (лексичко значење), синтаксу и прагматику (Апресян 2006: 34, нап. 1). Лексичко значење обухвата семантику знака (наивни појам) и онај део његове прагматике који се укључује у модални оквир описа, дефинисања („толкования”).

3.1. Лексичко значење речи у оквиру системске лексикографије исказује се дефинисањем, описом које представља превод речи на посебан *семантички језик* (Апресян 1995: 69). Семантички језик (метајезик), по Московској семантичкој школи, за свој предмет има националну семантику природног језика, али се од природног језика одликује специфичним речником и специфичном синтаксом. Речник семантичког језика сведен је само на оне лексеме којима се тумаче друге јединице и то су: *семантички примитиви* (речи које не допуштају даљу семантичку редукцију) и *семантички сложеније речи* које се у једном или у неколико корака могу свести на примитиве. Овакав речник лишен је синонима и хомонима, а из синонимијског реда узима се неутрална лексема (Апресян 1995а: 468). За семантички метајезик се одабирају просте речи, граматички облици речи и синтаксичке конструкције у њиховом основним значењима. Стандардиза-

ција се састоји у томе да се свака реч употребљава једнозначно (Апресјан 2006: 54—55).

3.2. Речи природног језика које се бирају за семантичке примитиве јесу речи „првог плана”, најбоље укорене у језику и култури, па су зато оптерећене најразличитијим асоцијацијама. Зато се по мишљењу овог аутора, семантичким метајезиком може описивати само национална семантика. Универзална (дубинска) семантика може се представљати само *вештачким, логичким језиком*, примитивима добијеним на пресеку превода речи с једног језика на други. Ти реално постојећи смислови (*семантички кваркови*, типа „стативност” код глагола) никада се не материјализују у речима природног језика.² Смисао који се не материјализује ни у једној речи природног језика у радовима Апресјана назива се *нешривијалним семантичким обележјем* (Апресјан 1995а: 481—482).

3.3. Такав семантички језик означен је и као површински семантички језик који се разликује се од дубинског (универзалног) семантичког језика и својим речником и својом граматиком. Његов речник представља продукт радикалног упрошћења и стандардизације речника одређеног природног језика и по обиму је знатно већи од речника универзалног семантичког језика, а његови предикати могу бити и вишевалентни. Тако се у синтакси површинског семантичког језика могу јавити предикати са пет-шест актаната, али се синтакса конструише, а не узима се из природног језика. На основу речника и синтаксе овог језика установљава се површинска семантичка структура, која представља први корак замене садржаја јединица одговарајуће граматичке структуре (речи и грамема) њиховим семантичким еквивалентима. Обавезној замени семантичким еквивалентима подлежу све грамеме, и оне из лексичких јединица које се не подударају ни са једном речју површинског семантичког језика.

Површинска семантичка структура реченице, преведене са руског: *Захлађење је изазвало смрт усева*, може представити на следећи начин: *Захлађење* = 'смањивање температуре атмосферског ваздуха'; *је изазвало* = X је изазвало Y = 'У време B₂ имала је место ситуација X; у време B₃ имала је место ситуација Y; X се јавља узроком Y-а; B₁ је време датог говора; B₁ је касније од времена B₂ и B₃; B₂ није касније од B₃' (упрошћено представљање лексичког значења глагола *изазвати* и грамема прошлог времена, изјавног начина и свршеног вида); *Смрт Z-а* = 'То је чињеница да је Z, чији је број већи од један, престао живети' (тумачење лексичког значења речи *смрт* и грамеме множине Z) (исп. нав. дело: 23).

² Управо, од таквих *примитива-конструкција*, *примитива-кваркова* може се саставити речник за представљање универзалне семантике. По Апресјану, могуће је говорити и о другим типовима семантичких кваркова, а по хипотези Т. В. Булигине, то могу бити категоријална значења врста речи, као елементи значења који се не могу вербализовати (Апресјан 1995а: 482).

Уместо такве експликације смисла реченичних делова може се користити још уобичајенија форма у виду описа („толкования”) (в. т. 5).

Семантичка обележја

4.0. Термин семантичко обележје („семантический признак”) појавио се у оквиру компонентне анализе значења, а означава „ту часть значения определенной содержательной единицы языка (обычно — лексемы), по которой она противопоставлена другой содержательной единице языка, при условии, что достаточно большая часть их значений совпадает” (нав. дело: 28) (то су семе, нпр. ’пол’, ’живо/неживо’). По Апресјану такве семантичке компоненте (које он зове *тривијалним*) дуплирају део значења одређене лексеме и у систему, који се описује, апсолутно нису потребне. Као теоријски појам оне представљају анахронизам.

4.1. Семантичка обележја („признаки”), која аутор предлаже, имају потпуно другу природу и имају много сличности са синтаксичким обележјима, па их аутор, за разлику од претходних, означава појмом *нејтривијална обележја* (нав. дело: 28) или прикладнијим појмом *површинско-синтаксичка обележја*, као што је нпр. обележје „фазност” код глагола. Помоћу таквих синтаксичких обележја, којих је у инжењерском моделу површинске синтаксе руског језика до сада утврђено око 150, описују се синтаксичка својства речи, на основу којих се утврђује њихова способност / неспособност да учествују у одређеним синтаксичким конструкцијама. Тако се појам „синтаксичко обележје” („синтаксический признак”) одређује као теоријски конструкт којим се записује синтаксичка информација у скраћеном и уопштеном виду (нав. дело: 29). Она су семантички мотивисана, па се морају приписивати уз одговарајуће јединице, независно од описа њиховог значења. Тако се нпр. обележје фазности мора приписивати глаголским лексемама, типа: *начинать, стать, перестать, продолжаться, бросаться, пускаться*, срп. *почећи, престати, продужити се* и др., јер оно дефинише опште синтаксичко правило њихове употребе:

Ако је $X = (V, \text{ фаз.})$, онда $Y \neq \text{СВР. (шеног вида)}$

Информација о фазности не може бити замењена информацијом општег заједничког смисла ових глагола ’начинать’ који се јавља у њиховом дефинисању, јер тај смисао не одређује опште правило њихове употребе:

начинать $P = \text{'начинать } P\text{'}$; *переставать* $P = \text{'начинать не } P\text{'}$; *продолжать* $P = \text{'не представать } P\text{'}$ = ’не начинать не P ’ (нав. дело: 30).

Нетривијално семантичко обележје јесте и „перформативност” која дефинише опште синтаксичко правило употребе класе перформативних глагола за разлику од тривијалног семантичког обележја ’говорити / казати’, које се јавља као општи заједнички смисао у дефинисању многих перформативних глагола и других који не спадају у перформативе, као што су нпр. експресивни глаголи типа *мумлајти*, *вречајти*, *шайшајти*, *мрмољити* и сл., који у свом значењу имају обележје ’говорити / казати’, али и друга смисаона обележја: манира или дефекта говора (в. нав. дело: 30—34).

4.2. Нетривијална семантичка обележја имају многе карактеристике сличне синтаксичким обележјима: записују *линдвиситичку* информацију у скраћеном и уопштеном виду; скоро свако од њих се употребљава у више семантичких правила независних једно од другог, а не у једном правилу; свако је семантички мотивисано, тј. одражава одређену семантичку карактеристику речи, али је не дуплира. Међутим, за разлику од синтаксичких обележја, она се употребљавају у површинско-семантичким — графемно-лексемским и лексемско-лексемским правилима, а не у синтаксичким (нав. дело: 30).

Опис, дефиниција („толкование”)

5.1. Апрејанови интегрални описи језичких јединица разликују се од парафраза генеративног модела језика и од традиционалних лексикографских дефиниција. Под дефинисањем јединице X, Апрејан подразумева реченицу на ограниченом и стандардном језику, формулисану тако да она буде потпуно синонимична јединици која се описује; она мора представити дати смисао простијим смислом — речима површинског семантичког језика. Ти прости смислови не смеју бити обимнији него што дефинисана јединица захтева, што значи да се та јединица своди на своје непосредне семантичке конституенте, а не на мање одређене речи — смислове. Тај степен детаљности који се остварује у дефинисању, опису језичких јединица довољан је за решавање основних задатка површинског семантичког нивоа: а) експликације националне семантике и б) решавање односа синонимије и хомонимије међу реченицама националног језика (нав. дело: 24—25).

5.2. Дефинисање задовољава најбитније захтеве интегралног описа јединица и омогућава установљење правила за прелазак од површинске структуре исказа ка семантичком представљању и обрнуто, као и установљење правила семантичких односа неке јединице са другим јединицама. Да би испунила наведене захтеве дефиниција се мора давати по утврђеном моделу, по коме описном делу претходи представљање одређеног значења неке речи у виду пропозиционе структуре. Нпр. за једно од значења глагола *обећајти* то је модел, чија се структура записује на следећи начин:

X је обећао Y-у да ће урадити P = 'знајући или сматрајући да је Y или неко треће лице заинтересовано за P [пресупозиција], X говори Y-у да ће урадити P без обзира на могућу тешкоћу [асерција]; X то говори зато што хоће да му верују, схватајући да ако не уради P, њему ће престати веровати' [мотивација].

Семантички примитиви у овој дефиницији су: *сматрајући, знајући, говорећи, радиће, чиниће*, а друге јединице у дефиницији могу се у два три корака свести на примитиве у даљем поступку постепеног дефинисања — описа значења. Овако представљено значење омогућава уочавање сличности и разлика у полисемним структурама лексема и њиховим синонимијским низовима.

Лексикографски тип

6.0. По системској лексикографији лексика једног језика представља се као систем, што је засновано на следећим теоријским претпоставкама о устројености лексичких значења целокупног речника: а) мноштво лексичких значења природног језика је системски организовано, али у мањој мери него њихова граматика; б) лексички систем има класификациони и операциони аспект, в) као класификациони систем лексика није строго хијерархијски устројена јер се многократно пресецају семантичке класе и поткласе; г) као операциони систем она се карактерише правилима узајамног деловања значења у тексту³ (АПРЕСЈАН 2006: 69).

6.1. Као класификациони систем лексика се представља у виду лексикографских типова, што је показано на примерима системског описа класе глагола говорења (нав. дело: 69—71).⁴ Представљањем лексике у виду *лексикографског тип* и *лексикографског типа* остварује се интегрални опис језика. Свака лексема описује се као јединица одређеног лексикографског типа на основу заједничких особина и једнообразним представљањем у речнику. Лексикографски тип је класа лексема са истим општим карактеристикама за које важе иста граматичка и друга лингвистичка правила: семантичка, прагматичка, комуникативна, прозодијска и спојивосна. Лексикографски тип представља формалну организацију лексичких јединица на основу њихове морфологије, творбе и синтаксе, као и на основу њихових семантичких, прагматичких и културолошких карактеристика које образују наивну слику света специфичну за сваки појединачан језик. Он

³ Лексика као операциони систем представљена је на примеру глагола који исказују намерност / ненамерност појаве, ситуације, деловања (АПРЕСЈАН 2006: 74).

⁴ Пример лексикографског типа дат је у интегралном опису класе интерпретационих глагола (АПРЕСЈАН 2006: 145—160). Унутрашња структура система перцептивних глагола, такође је показана је у виду њиховог лексикографског типа (АПРЕСЈАН 1995а: 356—359).

је више одређен граматичким него општесемантичким правилима, јер по Апресјану при преласку од лексеме до лексикографског типа мења се не само број компонената него и објекат описивања.

6.2. Појам лексикографског типа Апресјан заснива на следећем постулату: Ако опште смисаоне компоненте заузимају исту позицију у семантичком представљању свих лексема одређене класе, код њих се могу поклапати морфолошка, синтаксичка, спојивосна, комуникативно-прозодијска и др. својства. Тада се сличност међу лексемама успоставља на основу њихових интегралних лексикографских описа, и оне се обједињују у један лексикографски тип. Речнички чланак свих лексема истог лексикографског типа мора се моделирати по истом образцу односно мора садржавати у одговарајућим зонама једнотипску информацију о њиховом значењу и по могућности исту информацију о граматичким облицима лексеме, о њеном управљању, спојивости, семантичким правилима и др. Одступање од ових принципа дозвољено је када то захтева језички материјал, што је показано на примерима моторно-кратних глагола (нав. дело: 71—73). Сва одступања од прототипа морају се забележити у речнику.

6.3. У лексикографски тип спадају лексеме различитих речи и зато се он може назвати „хоризонтални” лексикографски тип. Постоји и „вертикални” лексикографски тип који обухвата различите лексеме исте речи. Посебно су занимљиви вертикални лексикографски типови многозначних лексема у случајевима када су лексеме везане односима регуларне полисемије. У њиховој структури понавља се у већој или мањој мери полисемност прототипског представника те класе (нпр. вишезначност глагола *ходайџи* понавља се код других глагола ове класе: *бежайџи*, *лејџи*, *йливайџи* и др.). У тим случајевима системском уређењу подлеже не само речнички чланак прототипске лексеме него целокупна полисемност свих других речи те класе.

6.4. Принцип системности захтева да сва деривирана значења заузимају једнако место у семантичкој структури многозначних речи датог лексикографског типа, уколико се томе не противе језичке чињенице. При хијерархијском устројству они се размештају у оним блоковима значења која одговарају основним значењима речи. Сва запажена својства треба записивати у речничком чланку великих и малих лексикографских типова и појединачних лексема. У идеалном случају сваки речнички чланак системског речника мора одражавати истовремено и типове и индивидуална својства лексема, односно мора презентовати и својства лексикографског типа и *лексикографског йорџрејџа* (нав. дело: 73—74).

6.5. Пример лексикографског типа представљен је описом класе моторно-кратних глагола („моторно-кратные глаголы”) (АПРЕСЯН 2006: 65—69). То су глаголи типа: *ходить*, *бегать*, *летать*, *плавать*, *ползать*, *возить*, *водить*, *носить*, *таскать*, *катать* и др.; срп. *ходайџи*, *џрчајџи*, *лејџи*, *йливайџи*, *џмизајџи*, *возијџи*, *водијџи*, *носијџи*, *вуђи*, *ко-*

шрљати и др. Тако је опште значење ове класе глагола показано описом значења доминантног члана класе, глагола *ходить*:

ходить = 'то же, что идти, с той разницей, что ходить обозначает движение повторяющееся, совершающееся в разных направлениях или в разное время' (нав. дело: 65).

Реконструкције језичке слике света

7.1. Идеја језичке или наивне слике света, по Апресяну (2006), развијена је крајем 60-их година 20. века иако се јавила још у 19. веку.⁵ У његовом најновијем раду представљена је следећим тезама:

1) Као материјал за реконструкцију језичке слике света служе искључиво *језичке чињенице*, а то су: лексеме, граматичке форме, творбена средства, прозођија, синтаксичке конструкције, фраземе, правила лексичко-семантичке спојивости и др. (в. и АПРЕСЯН 1995: 349, 354). Тај став се разликује од става неких других руских лингвиста, код којих основу за реконструкцију језичке слике света чине *културни концепти*. То нису само језичке чињенице него сваки текст културе у најширем смислу речи, иако се по Н. Д. Арутјуновој, како истиче Апресян, културни концепти у неким аспектима разликују од језичких, али у неким аспектима су слични (АПРЕСЯН 2006: 34).⁶

2) Језичка слика света се у многим аспектима разликује од научне слике света, што је у руској лингвистици показано на примерима наивне физике простора и времена (Ю. Д. Апресян 1986б), слике човека (Ю. Д. Апресян 1995а: 348—388), наивне слике емоција (В. Ю. Апресян 1997), наивне представе о узрочно-последичним односима (О. Ю. Богуславская, И. Б. Левонтина 2004), наивне анатомије (Е. В. Урысон 2004), наивне етике и етикета (Т. В. Крылова 2000б; А. В. Санников 2004), идеје ирационалног схватања и др. (нав. дело: 35).⁷

3) Језичка слика света је лингвистички или етнички специфична тј. одражава специфичан начин погледа на свет, културно значајан за одређени језик и различит од било ког другог језика. Нарочити поглед на свет јавља се у виду национално специфичног скупа кључних идеја — нарочите врсте *семантичких лајтмотива*, од којих се сваки изражава многим језичким средствима: морфолошким, творбеним, синтаксичким, лексичким и прозођијским (што омогућава успостављање аналогије између семантичких лајтмотива и системски организованих смислова) (в. нав. дело: 35, нап. 4). Одређена кључна идеја има виши лингвоспецифичан и етноспецифични статус уколико је

⁵ Библиографски преглед са кратким коментарима дат у Апресян 2006: 34, нап. 2.

⁶ Различити приступи наведених аутора упућени су на начин представљања руске речи *совесть* (Апресян 2006: 34, в. и нап. 3: 34—35).

⁷ Наведени аутори дати су према Апресян 2006: 35.

бројнији арсенал средстава њеног изражавања у одређеном језику у поређењу са другим језицима, уколико су разноврснија језичка средства (нарочито су илустративна граматикализована значења) и уколико је већи број језика у којима она не може бити изражена такође простим језичким средствима.

7.2. Општију идеју етноспецифичности Апресјан прецизира следећим критеријумима: 1) непреводивости јединице X_1 језика L_1 истим простим јединицама језика $L_2, L_3 \dots L_n$; 2) мером тог етноспецифичног својства — она је утолико већа уколико је већи број јединица језика L_1 које исказују одређену кључну идеју, уколико је разноврснија њихова природа и уколико је већи број језика у којима је такав прост превод немогућ — јака етноспецифичност (нав. дело: 35 и нап. 5).

7.3. Особеност језичке слике света описана је на примеру конструкције *мне (хорошо) работается* (нав. дело: 36—39), као примеру јаке етноспецифичности, са семантичким лајтмотивом 'неконтролисаност ситуације субјекта' и 'неодређеност силе' која се јавља као узрок такве ситуације, а што се представља дефиницијом, описом на следећи начин:

X-у P-ся = 'X делает P [пресуппозиция]; X находится в таком внутреннем состоянии, когда P не требует от него больших усилий [ассерция]; по мнению говорящего, это состояние возникло не потому, что X этого хотел, а в результате действия какой-то неопределенной и не зависящей от X-а силы' [модальная рамка] (нав. дело: 39, исп. и нап. 9).

Пример је етноспецифичан у јаком смислу. Може се десити да у преводу ове конструкције на друге језике може бити исказан сличан комплекс идеја, али је мало вероватно да се у другим језицима нађу слична проста средства њиховог исказивања (нав. дело: 39).

7.4. Етноспецифичност у слабом смислу показана је на примеру значења итеративности („многочестности“) (нав. дело: 39—41). Ово значење се у руском језику регуларно исказује прилозима и прилошким изразима, типа: *многочестно, неоднократно, несколько раз, каждый раз* и др. Аналогно се ово значење исказује и у другим језицима и у том погледу нема никакве етноспецифичности. Оно се јавља етноспецифичним када се исказује глаголима (њиховом основном, граматичком формом или афиксом); затим синтаксичким конструкцијама, када постаје један од јаких етноспецифичних доминанти руског језика (нав. дело: 39).

7.5. Значење итеративности (глаголске множине) у вези је са начином вршења: кумулативним (*наносил дров, начитался романов*), дистрибутивним (*попадать, повставать*), сумарно-дистрибутивним (*понастроить, понавядумывать*), деминутивним, ублажавајућим („прерывисто-смягчительным“) (*покалывать, покашливать*) и др.

Итеративно значење у руском језику исказује се:

- а) формама несвр. вида у општефактивном итеративном резултативном значењу;
- б) итеративним начином вршења: *бывать, видывать, едать, сиживать, слыхивать, хаживать*;
- в) различитим афиксалним морфемама или са партикулом *-ся*;
- г) синтаксичким средствима
- д) глаголима кретања (нав. дело: 40).

Појам системскообразујућег смисла

8. Системскообразујући смисао („системообразующий смысл”), по Апресјану (2006), улази у велики број језичких јединица различите природе и при одређеним условима реализују правила узајамног деловања значења. Таква невербализовна значења названа су и семантичким кварковима (исп. т. 3.2). У њих спадају: семантички примитиви, сложенији смислови који се у неколико корака могу свести на просте, неки смислови простији од семантичких примитива. Они се не вербализују јединицама, лексемама првог плана и представљају или пресек значења семантичких примитива и њихових ближих нетачних синонима (парови: *знать* и *ведать*, *считать* и *думать*, *хотеть* и *желать*, *чувствовать* и *ощущать*), или се јављају као заједнички, општи смисао (стативност код глагола, значење унутрашњег стања сл.). Неки од њих улазе у састав значења већег броја језичких јединица и именују се лингвистичким терминима: стативност, акционалност (нав. дело: 52—54).

Закључак

9.1. У односу на традиционални опис језичких јединица интегрални опис је детаљнији, систематичнији, а самим тим сведен је на минимум поступак интуитивног одабира релевантних параметара за поједине типове јединица. Новину представља избор елементарне јединице описа, који је сведен на једну лексичко-семантичку варијанту, лексему, или на једну фразеолошки везану конструкцију. Системност у опису језичких јединица остварује се у представљању лексикографског портрета сваке појединачне лексеме и лексикографског типа, који чине више лексема са заједничким карактеристикама. Представљањем та два плана лексичких јединица, као двеју координата које одређују њихову активну употребу, постиже се могућност тачне синонимске замене сродних јединица, као и потпун опис њихових комбинаторних потенцијала.

9.2. Теорија интегралног описа језика и системски речник као део тог описа обједињују данас теоријску, компјутерску и експери-

менталну лингвистику, практичну лексикографију, речник и граматичку. Концепција системског речника настајала је у процесу разрађивања формалних модела више језика за машинско превођење (па и морфолошких и синтаксичких модела руског језика). Идеја моделирања враћа лингвисте на њихове изворне задатке — описивање језика у целини, а потребе компјутерске реализације модела захтевају такав степен сагласности описа граматике и речника који је незамислив у традиционалном опису. Овим приступом знатно се повећава број лексикографских информација: прозодијских, синтаксичких, прагматичких, референцијалних, комуникативних, етнолингвистичких, културолошких и сл. Знатно се проширује и обим информација: семантичких, морфолошких, синтаксичких, спојивосних. Важан принцип овог описа јесте тај да се свака лексема разматра у контексту речника и у контексту за њу типичних исказа. То омогућава успостављање системских принципа организације речника (нпр. скуп њему својствених лексикографских типова), као и успостављање регуларних синтагматских правила узајамног деловања лексичких и граматичких значења. Посебну пажњу привлаче мотивисана узајамност разних типова својстава лексеме: семантичких и комуникативних, семантичких и прозодијских, семантичких и места у реченици, творбене структуре и референцијалности.

9.3. У домену лексикографије израдом оваквог речника остварио би се, коначно, идеал сваког лексикографа да свој посао обавља у унапред формираној лексикографској станици, која је у Апресјановој визији одсликана на следећи начин: лексикограф седи пред екраном на коме је представљена таблица лексикографских типова датог језика односно класе лексема са заједничким својствима на која су примењена одређена граматичка правила. Његова дужност је да при описивању сваке речи покуша да ту реч припише једном или неколико лексикографских типова наведених у табели. Одступање од те стратегије дозвољено је само у једном случају — када се језички материјал томе противи. У том случају лексикограф је дужан да у свом опису пређе са лексикографског типа на лексикографски портрет и да по могућности да тачан и потпун опис индивидуалних својстава дате лексеме (Апресјан 2006: 109—110).

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- Апресјан, Ју. Д. *Лексическая семантика, синонимические средства языка*. Москва: Школа „Языки русской культуры” : Издательская фирма „Восточная литература” РАН, 1995.
- Апресјан, Ју. Д. *Интегральное описание языка и системная лексикография*. Москва: Школа „Языки русской культуры”, 1995а.
- Апресјан, Ју. Д. „Основания системной лексикографии.” *Языковая картина мира и системная лексикография*. Ответственный редактор Ю. Д. Апресјан. Москва: „Языки славянских культур”, 2006: 31—160.

Стана Ристич

ТЕОРИЯ ИНТЕГРАЛЬНОГО ОПИСАНИЯ И СИСТЕМНАЯ
ЛЕКСИКОГРАФИЯ Ю. Д. АПРЕСЯНА

Резюме

В работе на основе обзора общей характеристики теорий интегрального описания и системной лексикографии, представленных в трудах Ю. Д. Апресяна, показан значительный вклад этого выдающегося русского лингвиста в развитие науки о языке как в общем теоретическом плане, так и в плане прикладной лингвистики, особенно в области лексикографии, обучения языку и перевода.

По отношению к традиционному описанию языковых единиц интегральное описание является более детальным, систематичным. Системность в описании языковых единиц реализуется посредством создания лексикографического портрета каждой отдельной лексемы и лексикографического типа, который представлен большим количеством лексем, имеющих общие характеристики. Объединением этих двух планов лексических единиц — лексического и грамматического — как двух координат, которые определяют их активное употребление концептуализируется составление словаря активного типа, который будет способствовать более быстрому усвоению языковых правил, успешному научному описанию языка и коррекции отставных теоретических положений. Значение теории интегрального описания языка и концепция системного словаря сегодня отражается в области технического развития и изучения языка, поскольку они объединяют теоретическую, компьютерную и экспериментальную лингвистику, практическую и компьютерную лексикографию, словарь и грамматику.